

Mövzu 23. İctimai əmtəə və ortaq sərvətlər

Plan:

- 1. Əmtəələrin müxtəlif növləri:**
 - 1.1. İstehlakı qadağan edilə bilən əmtəə (excludability);**
 - 1.2. İstehlak etdikcə tükənən əmtəə (rivalry)**
 - 1.3. Özəl əmtəələr (private goods)**
- 2. İctimai əmtəə (public goods)**
- 3. Müftəxor (free rider)**
- 4. Məsrəf-mənfəət təhlili (cost-benefit analysis)**
- 5. Ortaq sərvətlər (common resources)**
- 6. Ortaqların Faciəsi (Tragedy of the Commons)**

Qədim mahnıda deyildiyi kimi, "həyatda ən yaxşı şeylər müftədir." Azacıq düşünsək, mahnı müəllifinin nəzərdə tutduğu şeylərin uzun bir siyahısını tərtib etmək olar. Allah bunların bəzilərini bizə bəxş edir: məsələn, çaylar, dağlar, çimərliklər, göllər və okeanlar. Dövlət isə digərlərini bizim üçün qurur, təşkil edir: məsələn, oyun meydançaları, parklar, paradlar. Hər iki halda, insanlar bu sərvətlərdən istifadə etmək üçün heç bir haqq ödəmirlər.

Pulsuz əmtəələr iqtisadi təhlil üçün xüsusi çətinlik törədir. Bizim iqtisadiyyatda əksər əmtəələr bazarlarda alınıb satılır. Belə ki, alıcılar aldıkları əmtəə üçün haqq ödəyir, satıcılar isə təklif etdikləri əmtəə üçün haqq alırlar. Bu əmtəələr üçün qiymətlər alıcılar və satıcıların hansı qərarı vermələri istiqamətində işarə rolunu oynayır. Əmtəələr pulsuz olduqda isə, sərvətlərin bölüşdürülməsini təmin edən bazar mexanizmləri artıq işləmir.

Bu fəsildə biz bazar qiyməti olmayan əmtəələr ilə əlaqədar yaranan problemləri araşdıracağıq. Bizim təhlillər Fəsil 1-də sadaladığımız Ekonomiksin On Prinsipindən birini əsaslandırmağa kömək edəcək: Bəzən dövlət bazar fəaliyyətinin nəticələrini yaxşılaşdırmağa bilər. Əgər əmtəənin bazar qiyməti yoxdursa, onda fərdi bazarlar həmin əmtəənin hansı lazımi miqdarda istehsal istehlak edilməsini müəyyən edə bilməzlər.

Belə hallarda dövlət siyasəti bazarların iflasını aradan qaldıra və iqtisadi rifahı daha da artırır bilər.

■ **istehlakı qadağan edilə bilən əmtəə**- *belə əmtəələrin hər hansı şəxs tərəfindən istehlakının qarşısı alına bilər*

■ **istehlak edildikcə tükənən əmtəə** - *bir şəxsin əmtəəni istehlak etməsi digərlərinin həmin əmtəədən istehlak imkanlarını məhdudlaşdırır.*

■ **özəl əmtəələr** - *istehlakı qadağan edilə bilən və istehlak edildikcə tükənən əmtəələrə deyilir.*

ƏMTƏƏLƏRİN MÜXTƏLİF NÖVLƏRİ

Bazarlar insanların istədikləri əmtəələri əldə etmələrini təmin edirmi? Bu sualın cavabı söhbətin hansı əmtəədən getməsindən asılıdır. Fəsil 7-də müzakirə etdiyimiz kimi, bazar bizə istifadə edilən dondurmanın optimal miqdarını müəyyən etməkdə kömək edir: dondurmanın qiyməti dəyişərək tələb və təklifi tarazlaşdırır və bu tarazlıq halında alıcı və satıcıların izafi faydalarının cəmi maksimum olur. Ancaq Fəsil 10-da müzakirə etdiyimiz kimi, biz alüminium istehsalçılarının nəfəs aldığımız havanı çirkləndirmələrinin qarşısının alınmasını bazarlara etibar edə bilmərik: alıcılar və satıcılar bazar şəraitində adətən öz fəaliyyətlərinin ətrafdakılara təsirini nəzərə almırlar. Beləliklə, əgər haqqında söhbət gedən əmtəə dondurmadırsa, onda bazarlar yaxşı nəticəyə nail olurlar, lakin əgər haqqında söhbət gedən əmtəə təmiz havadırsa onda bazarlar heç də arzu olunan nəticəyə nail olmurlar.

İqtisadiyyatda mövcud olan müxtəlif əmtəələri nəzərdən keçirərkən onları iki xüsusiyyətinə görə qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur:

- Əmtəənin istifadəsi qadağan edilə biləndirmi? İnsanların həmin əmtəədən istifadə etməsinin qarşısını almaq mümkündürmü?

- Əmtəə tükənəndirmi? Əmtəədən bir şəxsin istifadə etməsi digər şəxsin həmin əmtəədən istifadə imkanlarını məhdudlaşdırırmı?

Bu iki xüsusiyyətdən istifadə etməklə Təsvir 1-də əmtəələri dörd qrupa bölürük:

1. Özəl əmtəələrin istehlakı qadağan edilə bilər və istifadə edildikcə tükənəndirlər. Məsələn dondurma misalını yenə nəzərdən keçirək. Dondurma istehlakı qadağan edilə bilər: belə ki, hər hansı şəxsin dondurma yeməsinə mane olmaq olar. Sadəcə olaraq

həmin şəxsə dondurma verməyə bilərsən. Dondurma həmçinin istifadə edildikcə tükənəndir: belə ki, bir şəxs dondurmanı yeyirsə digər şəxs həmin dondurmanı yeyə bilməz. İqtisadiyyatda Rast gələnən əksər əmtəələr dondurma kimi özəl əmtəələrdir. Fəsil 4, 5 və 6-da tələb və təklifi öyrənərkən və Fəsil 7, 8 və 9-da bazarların səmərəliliyini öyrənərkən biz üstüörtülü də olsa, əmtəələrin istehlakının qadağan edilə bilən və istifadə edildikcə tükənən olmalarını qəbul edirdik.

Əmtəələrin Dörd Növü

Əmtəələr iki xüsusiyyətlərinə görə dörd qrupa ayrıla bilərlər: (1)

Əmtəənin istehlakı qadağan edilə biləndirmi? Yəni, insanların həmin əmtəədən istifadə etmələrinə mane olmaq olarmı? (2) Əmtəə istehlak edildikcə tükənəndirmi? Yəni, bir şəxsin əmtəədən istifadə etməsi digər insanların həmin əmtəədən istifadə imkanlarını azaldırmı? Bu diaqramda dörd kateqoriyadan hər birinə aid misallar verilib.

istifadə etdikcə tükənən əmtəədirmi?									
Bəli	Xeyr								
Bəli istehlakı qadağan edilə bilən əmtəədirmi? Xeyr	<table> <tr> <th>Özəl Əmtəələr</th><th>Təbii İnhisarlar</th></tr> <tr> <td> - Dondurma </td><td> - Yanğından mühafizə - Kabel televiziyası - Tıxaclı olmayan </td></tr> <tr> <td> Paltar - Tıxaclı ödənişli yollar </td><td> ödənişli yollar </td></tr> <tr> <td> Ortaq Sərvətlər - Okeandakı balıqlar Məş-ğulluq - Tıxaclı ödənişsiz yollar </td><td> İctimai Əmtəələr - Tufana qarşı xəbərdarlıq signalı - Milli müdafiə - Tıxaclı olmayan ödənişsiz yollar </td></tr> </table>	Özəl Əmtəələr	Təbii İnhisarlar	Dondurma	- Yanğından mühafizə - Kabel televiziyası - Tıxaclı olmayan	Paltar Tıxaclı ödənişli yollar	ödənişli yollar	Ortaq Sərvətlər - Okeandakı balıqlar Məş-ğulluq - Tıxaclı ödənişsiz yollar	İctimai Əmtəələr - Tufana qarşı xəbərdarlıq signalı - Milli müdafiə - Tıxaclı olmayan ödənişsiz yollar
Özəl Əmtəələr	Təbii İnhisarlar								
Dondurma	- Yanğından mühafizə - Kabel televiziyası - Tıxaclı olmayan								
Paltar Tıxaclı ödənişli yollar	ödənişli yollar								
Ortaq Sərvətlər - Okeandakı balıqlar Məş-ğulluq - Tıxaclı ödənişsiz yollar	İctimai Əmtəələr - Tufana qarşı xəbərdarlıq signalı - Milli müdafiə - Tıxaclı olmayan ödənişsiz yollar								

Rast gəlinən əksər əmtəələr dondurma kimi özəl əmtəələrdir. **Fəsil 4, 5 və 6-da tələb və təklifi öyrənərkən və Fəsil 7, 8 və 9-da bazarların** səmərəliliyini öyrənərkən biz üstüörtülü də olsa, əmtəələrin istehlakının qadağan edilə bilən və istifadə edildikcə tükənən olmalarını qəbul edirdik.

2. İctimai əmtəələr nə istehlakı qadağan edilə bilən, nə də istifadə edildikcə tükənəndirlər. Yəni, insanların bu əmtəələrdən istifadəsinin qarşısını almaq olmaz və bir şəxsin bu əmtəələrdən istifadə etməsi digər şəxslərin həmin əmtəələrdən istifadə etmək imkanlarını məhdudlaşdırmır. Məsələn, kiçik bir şəhərdə tufan xəbərdarlıq signalı ictimai əmtəədir. Signal verilirsə, hər hansı bir şəxsin onu eşitməsinin qarşısını almaq qeyri-mümkündür. Bundan əlavə, əgər bir şəxs bu signalı eşidib faydalanırsa o, digər şəxslərin bu signaldan faydalanmasına mane olmur.

3. Ortaq sərvətlər istifadə edildikcə tükənəndir, lakin istehlakı qadağan edilə bilən deyil. Məsələn, okeandakı balıq istifadə edildikcə tükənəndir: əgər bir şəxs balıq tutursa, onda növbəti şəxsin tutması üçün daha az balıq qalır. Buna baxmayaraq, balıq tutmaq qadağan edilə bilməz: belə ki, okeanın sahəsi çox böyükdür və balıqçılara okeanda balıq tutmağı qadağan etmək qeyri-mümkündür.

4. Əmtəə istehlakı qadağan edilə bilən, lakin istifadə edildikcə tükənməyən olduqda, onda bu əmtəə təbii inhisarlara aiddir. Məsələn, kiçik bir şəhərdə yanğından mühafizə xidmətini nəzərdən keçirək. İnsanların bu xidmətdən istifadəsinin qarşısını almaq asandır: yanğından mühafizə xidməti sadəcə imkan verər ki, ev yanıb külə dönsün. Lakin yanğından mühafizə xidməti istifadə edildikcə tükənən deyil. Yanğın söndürənlər vaxtlarının çoxunu yanğın həyəcanı signalını gözləməklə keçirirlər və əlavə bir evdə baş verə biləcək yanğıni söndürmək onlar üçün elə də çətin deyil. Başqa sözlə əlavə bir evə yanğınsöndürmə xidməti göstərməyin xərci o qədər də böyük deyil. **Fəsil 15-də** biz təbii inhisarların daha ətraflı tərifini verəcəyik və onları daha ətraflı öyrənəcəyik. ictimai əmtəə istehlakı məhdudlaşdırıla bilməyən və istehlak edildikcə tükənməyən əmtəələr ortaq sərvətlər istehlak edildikcə tükənən, amma istehlakı məhdudlaşdırıla bilməyən əmtəələr

Bu fəsildə biz istehlakı qadağan edilə bilməyən və deməli pulsuz olaraq hamının istifadə edə bildiyi əmtəələri öyrənəcəyik: ictimai əmtəələr və ortaq sərvətlər. Bu mövzu iqtisadi fəaliyyətin ətrafdakılara təsirinin öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır. Həm ictimai əmtəə üçün, həm də ortaq sərvətlər üçün kənar təsirlərin baş verməsinin səbəbi dəyəri olan hər hansı bir əmtəənin qiymətinin müəyyən edilməməsidir. Əgər bir şəxs fərdi olaraq ictimai əmtəə, məsələn tufan xəbərdarlıq signalı, istehsal etmiş olsa idi, onda digərləri heç bir haqq ödəmədən bu xidmətdən faydalanardılar. Oxşar olaraq, əgər bir şəxs ortaq sərvətlərdən istifadə edirsə, məsələn balıq tutursa, bu digər insanlara ziyandır, lakin heç kim onlara dəyən bu ziyanın əvəzini ödəmir. Ətrafdakılara olan bu kənar təsirlərə görə, istehlak və istehsal qərarının ancaq fərdi şəxslər tərəfindən qəbul edilməsi arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarar və buna görə də dövlətin müdaxiləsi iqtisadi rifahı artırır.

İCTİMAİ ƏMTƏƏ

İctimai əmtəənin başqa əmtəələrdən nə ilə fərqləndiyini və cəmiyyət üçün hansı çətinlikləri yaratdığını daha yaxşı başa düşmək üçün gəlin bir misal - atəşfəşanlıq tamaşasının təşkilini nəzərdən keçirək. Bu əmtəənin istehlakı qadağan edilə bilən deyil, belə ki, hər hansı bir şəxsin atəşfəşanlığa tamaşa etməsinin qarşısını almaq mümkün deyil və bu əmtəə həm də tükənən deyil, belə ki, bir şəxsin atəşfəşanlığı seyr etməsi digərlərinin bu tamaşadan aldığı zövqü azaltmır.

Müftəxor Problemi

ABŞ-da, Smoltaun şəhərinin sakinləri hər il iyul ayının 4-də atəşfəşanlığı seyr etməyi xoşlayırlar. Şəhərin 500 sakinindən hər biri tamaşanı 10 dollar məbləğində dəyərləndirir. Atəşfəşanlıq tamaşasının təşkili 1 000 dollara başa gəlir. Atəşfəşanlığın ümumi faydası 5 000 dollar, onun təşkilinə sərf edilən xərclər isə 1 000 dollar olduğu üçün, iyulun 4-də belə bir tamaşanın Smoltaun sakinləri üçün təşkili məqsədəuyğundur.

Fərdi bazarlar bu işi səmərəli şəkildə həyata keçirə bilərmə? Yəqin ki, yox. Fərz edək ki, Smoltaun sakini sahibkar Ellen qərara gəlir ki, atəşfəşanlıq tamaşasını təşkil etsin. Əgər Ellen bu tamaşaya bilet satmaq istəsə çətinliklə üzləşər: belə ki, bəzi müştərilər başa düşəcəkdir ki, hətta bilet almasalar belə onlar tamaşanı seyr edə bilirlər. Bu tamaşanı seyr etməyin qarşısını almaq mümkün olmadığı üçün bəzi sakinlər

müftəxorluğa meyl edirlər. Müftəxor o şəxsə deyirlər ki, o, əmtənin mənfəətini mənimsəyir, lakin pulunu ödəmir.

Bazarın bu iflasının səbəbi kənar təsirlə bağlıdır. Əgər Ellen atəşfəşanlıq tamaşasını təşkil etsə, onda tamaşanın təşkili üçün pul verməyən şəxslər də həmin tamaşadan zövq ala bilərlər. Tamaşanı təşkil etməyə qərar verərkən Ellen kənar şəxslərə olan bu faydanı nəzərə almır. Atəşfəşanlıq tamaşası cəmiyyət üçün faydalı olsa da, özəl bir layihə kimi mənfəətli deyil. Nəticədə Ellen qərara gəlir ki, tamaşanı təşkil etməsin və bu da cəmiyyət üçün arzu olunan nəticə deyil.

Smoltaun sakinlərinin arzu etdiyi tamaşanın təşkili məsələsində fərdi bazarlar acizdir, lakin hər il iyulun 4-də yerli hökumət bu işi asanlıqla təşkil edə bilər. Şəhər şurası hər bir sakinin vergi yükünü 2 dollar artıraraq lazımi miqdarda pul toplaya, sonra isə Ellenlə müqavilə bağlayıb işin təşkilini ona həvalə edə bilər. Nəticədə Smoltaunda hər kəs 8 dollar "qazanmış" olar- belə ki, 2 dollar verməklə bileti 10 dollara dəyərləndirilən tamaşanı seyr edə bilərlər. Ellen yerli hökumətlə işləyərək bu işin öhdəsindən gələr, lakin fərdi sahibkar kimi bu işin öhdəsindən gələ bilməzdi.

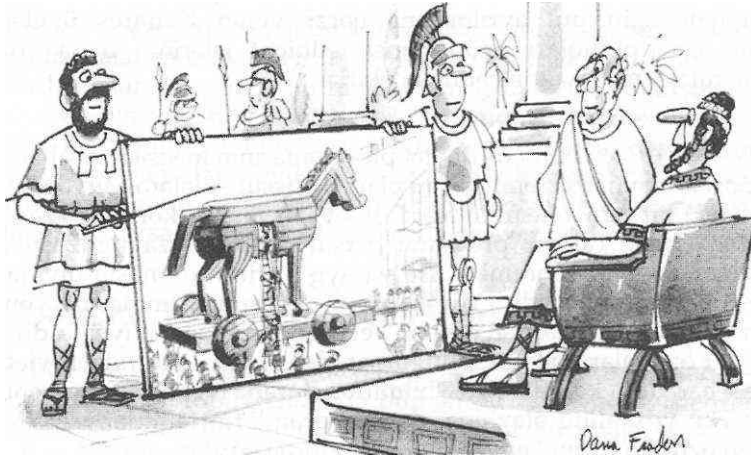
Smoltaun misalı sadələşdirilmiş olsa da, həqiqətə uyğundur. Həqiqətən də bir çox yerli hökumətlər ABŞ-da iyulun 4-də atəşfəşanlıq tamaşalarının təşkilini maliyyələşdirirlər. Bundan əlavə, bu misal ictimai əmtəələr haqqında ibrətamiz bir misaldır: ictimai əmtənin istehlakı qadağan edilə bilən olmadığı üçün müftəxorluq problemi özəl istehsalçıların ictimai əmtəni istehsal etməsini qeyri-mümkün edir. Dövlət bu problemin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Əgər dövlət ümumi faydanın məsrəflərdən artıq olduğunu müəyyən edərsə, onda ictimai əmtəni vergi gəlirləri hesabına istehsal edə bilər və nəticədə hamı bundan fayda əldə edə.

Bəzi Mühüm İctimai Əmtəələr

İctimai əmtələrə aid çoxlu misallar gətirmək olar. Burada biz üç ən mühümünü nəzərdən keçirəcəyik.

Milli Müdafiə Ölkənin xarici təcavüzkarlardan müdafiəsi ictimai əmtənin klassik nümunəsidir. Ölkənin müdafiəsi təmin edildikdə həmin ölkədə yaşayan hər hansı bir şəxsin müdafiədən bəhrələnməsinin qarşısını almaq mümkün deyil. Bundan başqa, əgər

bir şəxs milli müdafiədən faydalanırsa, bu digərlərinin faydalanmasını azaltmır. Beləliklə, milli müdafiə nə istifadəsi məhdudlaşdırıla bilən, nə də tükənən deyil.

"ideya maraqlıdır, əgər biz yeni vergi tətbiq etmədən onu həyata keçirə bilsək."

Milli müdafiə həm də ən baha ictimai əmtəələrdən biridir. 2002-ci ildə Birləşmiş Ştatların federal hökuməti milli müdafiə üçün 348 milyard dollar və ya adambaşına 1 200 dollar xərcləyib. İnsanlar bu xərcin çox böyük və ya az olması barədə mübahisə edə bilirlər, lakin hamı milli müdafiə üçün müəyyən miqdar xərclərin zəruri olduğunu qəbul edir. Hətta dövlətin daha az rol oynamasını istəyən iqtisadçılar belə qəbul edirlər ki, milli müdafiə ictimai əmtəədir və dövlət tərəfindən təmin edilməlidir.

Biliyin yaradılması ictimai əmtəədir. Əgər riyaziyyatçı yeni bir teoremi sübut edərsə, bu teoremi sonradan hamı pulsuz istifadə edə bilər. Bilik ictimai əmtəə olduğu üçün, mənfəət üçün çalışan şirkətlər müftəxorluq edərək başqalarının yaratdığı bilikdən istifadə edir, özləri isə yeni biliklərin yaranması üçün çox az vəsait sərf edirlər.

Bilik yaratmaq üçün müvafiq dövlət siyasəti formalaşdırarkən ümumi bilik ilə xüsusi, texnoloji bilikləri fərqləndirmək vacibdir. Xüsusi, texnoloji bilik üçün-məsələn, daha yaxşı batareyanın ixtirası üçün -patent alınabilir. İxtiraçı beləliklə öz ixtirasının tam da olmasa, əksər faydasını özü əldə etmiş olur. Bundan fərqli olaraq, riyaziyyatçı öz teoremi üçün patent ala bilməz; belə ümumi bilikdən təmənnəsiz olaraq hamı istifadə edə bilər. Başqa sözlə desək, patent sistemi xüsusi, texnoloji biliklərin istifadəsini qadağan edə bilər, ümumi biliklərin istifadəsi isə qadağan edilə bilən deyil.

Dövlət çalışır ki, ictimai əmtəə olan ümumi biliklərin yaradılmasını müəyyən üsullarla təmin etsin. Dövlət agentlikləri, məsələn Milli Səhiyyə İnstitutu, Milli Elm Fondu, tibb, riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya və hətta iqtisadiyyat elmlərində aparılan fundamental tədqiqatları qismən maliyyələşdirirlər. Bəzi şəxslər kosmik tədqiqat layihələrinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsini onunla əsaslandırırlar ki, bu layihələr ümumi bilikləri zənginləşdirir. Lakin bir sıra özəl əmtəələr, məsələn güllə keçirməyən paltar, tez hazır olan içki hazırlanmasında ilk dəfə insanı aya göndərən alim və mühəndislərin *hazırladığı* materiallardan istifadə edilir. Dövlətin belə layihələrdə iştirakının dərəcəsini müəyyən etmək çətindir: belə ki, yekun faydanın ölçülməsi çətindir. Bundan əlavə, tədqiqat üçün pul ayrılmasına qərar verən Konqres üzvləri elmi-tədqiqatdan uzaq olduqları üçün hansı tədqiqat işlərinin daha çox fayda gətirəcəyini müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər.

Yoxsulluqla Mübarizə Bir çox dövlət proqramlarının məqsədi kasıblara kömək etməkdir. Sosial təminat sistemi (rəsmi olaraq Yoxsul Ailələrə Müvəqqəti Maddi Kömək adlanır) bir sıra yoxsul ailələrə müəyyən maddi kömək nəzərdə tutulur. Uyğun olaraq, Ərzaq Talonu proqramı yoxsul ailələrin ərzağı güzəştli qiymətə almasını, digər dövlət proqramları isə yaşayış yerinin münasib qiymətlərə bu ailələrə verilməsini təmin edir. Yoxsulluğun qarşısının alınmasına yönələn bu proqramlar daha varlı ailələrdən tutulan vergilər hesabına maliyyələşdirilir.

İqtisadçılar öz aralarında yoxsulluğun aradan qaldırılmasında dövlətin hansı rol oynaması barədə yekdil fikrə gələ bilmirlər. Burada bir vacib arqumenti demək yerinə düşərdi: yoxsulluq əleyhinə olan proqramların tərəfdarları yoxsulluqla mübarizənin özünün ictimai əmtəə olduğunu iddia edirlər.

Təsəvvür edək ki, hər kəs yoxsulluğun olmadığı cəmiyyətdə yaşamaq istəyir. Əgər hamı bunu istəsə belə, yoxsulluqla mübarizə fərdi bazarlar vasitəsilə həyata keçirilə bilməz. Heç bir fərdi şəxs təklikdə yoxsulluğu aradan qaldıra bilməz: çünki, bu problem olduqca böyükdür. Bundan əlavə, fərdi xeyriyyəçilik problemin həlli ola bilməz: xeyriyyəçilik məqsədilə pul xərcləməyən insanlar, digərlərinin ürəyiaçıqlığından sui-istifadə edərlər. Bu halda, varlılardan vergi tutaraq yoxsulların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq yekunda hamı üçün faydalı olardı. Yoxsullar üçün bu siyasətin faydası

ondan ibarətdir ki, indi onlar daha yüksək həyat səviyyəsinə malik ola bilərlər, varlılar üçün isə bu siyasətin faydası ondan ibarətdir ki, indi onlar yoxsulluğun daha az olduğu cəmiyyətdə yaşaya bilərlər.

Məsrəf-Mənfəət Təhlilinin Çətinlikləri

İndiyədək biz dövlətin ictimai əmtələri, fərdi bazarların istifadəçiləri belə əmtəələrlə lazımi miqdarda təchiz edə bilməməsi səbəbindən istehsal etdiyini gördük. Lakin dövlətin ictimai əmtəə istehsalında rol oynamağa qərar verməsi ilk addımdır. Bundan sonra dövlət hansı ictimai əmtəədən hansı miqdarda istehsal etməli olduğunu müəyyən etməlidir.

Təsəvvür edək ki, dövlət yeni şossenin tikintisi barədə müzakirələr aparır. Yeni şosse tikməyə qərar verməzdən əvvəl, dövlət bu yoldan istifadə edəcək bütün şəxslərin əldə edəcəyi mənfəətin cəmi ilə yolu tikməyə və ona xidmət etməyə lazım olan məsrəflərin cəmini müqayisə etməlidir. Qərar qəbul etmək üçün dövlət iqtisadçılardan və mühəndislərdən ibarət qrupu işə cəlb edərək məsrəf-mənfəət təhlilini təşkil edə və cəmiyyət üçün layihənin yekun faydasını müəyyən edə bilər.

Məsrəf-mənfəət təhlilçilərinin işi çox çətinidir. Tikiləcək şossenin istifadəsinin hamı üçün pulsuz olacağına görə, yolun faydasını ölçmək üçün elə bir meyar yoxdur. İstifadəçilərdən soruşaraq yolun faydasını müəyyən etmək, suallara verilən cavablara əsasən miqdarı meyar müəyyən etmək çətinidir, həmçinin rəyi soruşulanlar bəzən qeyri-düzgün məlumat verməkdə maraqlı ola bilərlər. Cəmiyyət üçün olan fayda: ictimai əmtəə istehsalının məsrəflərinin müqayisəsi məqsədəuyğun deyil.

Gələcəkdə yoldan istifadə edəcək insanlar yolun faydasını daha çox göstərməklə yolun tikilməsinə çalışacaqlar. Yolun tikilməsindən ziyan çəkəcək insanlar isə yolun ziyanını daha çox göstərməklə onun tikilməsinin qarşısını almağa çalışacaqlar.

Beləliklə, ictimai əmtəənin optimal miqdarda istehsalı, özəl əmtəənin optimal istehsalından daha çətin bir məsələdir. Özəl əmtəələr bazarlarda olur. Özəl əmtəənin alıcıları əmtəə üçün nə qədər pul ödəməyə hazır olduqlarını bildirməklə bu əmtəəyə verdikləri dəyəri bildirirlər. Satıcılar isə əmtəə üçün qəbul edəcəkləri ən aşağı qiyməti

deməklə əmtəə üçün olan məsrəflərini bildirirlər. Bundan fərqli olaraq, məsrəf-mənfəət təhlilçiləri dövlətin ictimai əmtəəni istehsal edib etməməsini öyrənərkən heç bir bazar qiyməti müşahidə edə bilmirlər. Onların ictimai əmtəənin məsrəfi və mənfəəti barədə gəlidiyi nəticələr təxminidir.

Ortaq Sərvətlər

Ortaq sərvətlərin, məsələn, ictimai əmtəənin istehlakı qadağan edilə bilən deyil: kim onlardan istifadə etmək istəsə, pulsuz istifadə edə bilər. Lakin ortaqların sərvətlər istehlak edildikdə tükənəndirlər: bir şəxsin ortaqların sərvətlərdən istifadə etməsi digər insanların istifadə imkanlarını azaldır. Beləliklə, ortaqların sərvətlər yeni bir problemin yaranmasına səbəb olur. Belə bir sərvət yaradıldıqdan sonra siyasətçilər ondan hansı miqdarda istifadə edilməsini nəzarətdə saxlamalıdırlar. Bu problem Ortaqların Faciəsi adlanan klassik rəvayətdə öz əksini daha gözəl tapıb.

Ortaqların Faciəsi

Bir anlığa orta əsrlərdə kiçik bir şəhərdə həyatı gözümüz önünə gətirək. Bu şəhərdə mövcud olan bir sıra iqtisadi fəaliyyət növlərindən biri qoyunçuluqdur. Şəhər ailələrinin bir çoxu qoyun saxlayır və yun satmaqla öz ailələrini dolandırırırlar.

Rəvayətə bununla başlayaq ki, qoyunlar vaxtlarının çoxunu Ortaq Şəhər adlanan şəhərin ətrafındakı otlaqda ot yeməklə keçirirlər. Bu otlaq heç kimə məxsus deyil. Əksinə, otlaq sahəsi bütün şəhər sakinlərinə məxsusdur və hər bir ailə öz qoyunlarını bu otlaqda otara bilər. Müştərək sahiblik elə bir çətinlik yaratmır, ona görə ki, otlaq sahəsi çox genişdir. Əgər hər bir ailə öz heyvanını otarmağa yer tapırsa, onda Ortaq Şəhər otlağı istifadə edildikcə tükənən əmtəə deyil və qoyunları pulsuz otarmaq heç bir problem yaratmır. Şəhərdə həyat xoş məcrada davam edir.

İllər ötdükcə, şəhər əhalisi artır və Ortaq Şəhər otlağında otlayan qoyunların da sayı artır. Otlağın sahəsi məhdud olduğu, qoyunların sayı isə artdığına görə yararlı otlaq sahəsi getdikcə azalır. Nəticədə, otlaq elə dərindən otlanır ki, o tam çılpayır. Ortaq Şəhər otlağında ot qalmadığından, qoyun saxlamaq qeyri-mümkün olur və bir vaxtlar çiçəklənən yun sənayesi demək olar ki, yoxa çıxır. Bir çox ailələr öz gəlir mənbələrini itirirlər.

Faciənin səbəbi nədir? Nə üçün çobanlar qoyunların sayının Ortaq Şəhər otlağını məhv edəcək qədər artmasına imkan verirlər? Bunun səbəbi ictimai və şəxsi maraqların fərqlənməsidir. Otlaq sahəsinin məhv olmasının qarşısını almağın yolu çobanların birgə fəaliyyətindən asılıdır. Əgər çobanlar birlikdə fəaliyyət göstərmiş olsaydılar, onda onlar qoyunların sayını azaldar və otlağın tam məhv olmasının qarşısını ala bilərdilər. Lakin hər bir ailəyə məxsus heyvanlar problemin xırda səbəbi olduğundan heç bir ailə öz heyvanlarının sayını azaltmaqda maraqlı deyillər.

Əslində, Ortaqların Faciəsi iqtisadi fəaliyyətin kənar təsiri nəticəsində baş verir. Bir ailənin sürüsü otlaqda otlayan zaman, digər ailələrin sürüsünə otlaqdan daha az keyfiyyətli pay düşür. İnsanlar bu təsiri nəzərə almadıqları üçün, nəticədə qoyunların sayı həddən artıq çox olur.

Əgər faciəni qabaqcadan görmək mümkün olsaydı, şəhər əhalisi problemi müxtəlif yollarla həll edə bilərdi. Məsələn, onlar qoyunların sayını tənzimləmək üçün hər bir ailənin saxladığı heyvanların sayına görə vergi tətbiq edə və ya xırda otlaq sahələrini hərracda sata bilərdilər. Beləliklə, orta əsrlər şəhəri bu problemi bizim müasir dövrdə ətraf mühitin çirkləndirilməsi problemini həll etdiyimiz şəkildə həll edə bilərdi.

Otlaq misalında isə əslində daha asan həll yolu var. Şəhər, otlağı ailələr arasında bölə bilər. Hər bir ailə öz torpaq sahəsini çəpərləyər və sonra ondan ifrat istifadənin qarşısını alar. Bu halda, otlaq sahəsi orta qədr deyil, özəl əmtəyə, cəmiyyətin nöqtəyi-nəzərindən, orta qədrətlərin nəyə görə ifrat istifadə olunmasını təsvir edən ibrətamiz rəvayətə çevrilirdi. On yeddinci əsrdə İngiltərədə, çəpərləmə hərəkəti zamanı məhz bu həll yolu seçilmişdi.

Ortaqların Faciəsi gözəl, ibrətamiz bir hekayədir: əgər bir şəxs orta qədrətdən istifadə edərsə, onda digər şəxslərin istifadəsi üçün həmin qədrətdən daha az qalır. Ətrafdakılara bu mənfi kənar təsir nəticəsində orta qədrətlər ifrat dərəcədə istifadə olunur. Dövlət orta qədrətlərin ifrat istifadəsinin qarşısını almaq üçün tənzimləmə və ya vergilərdən istifadə edə bilər. Bəzən isə dövlət orta qədrəti özəl əmtəyə çevirə bilər.

Bu üsul min illər ərzində istifadə edilmişdir. Qədim yunan filosofu Aristotel orta qədrətlər problemi barədə belə demişdir: "orta qədrətin qədri az bilinir, çünki, bütün

insanlar ancaq özlərinə məxsus olanı, şərikli malik olduqları bütün digər dəyərlərdən daha üstün tuturlar."

Bəzi Mühüm Ortaq Sərvətlər

Ortaq sərvətlərə aid bir çox misallar gətirmək olar. Demək olar ki, hər bir halda Ortaqların Faciəsində olduğu kimi eyni problem ortaya çıxır: ayrı-ayn fərdlər ortaqların sərvətlərdən həddən artıq istifadə edirlər. Dövlət adətən ya şəxslərin davranışını tənzimləyir və ya israfçılığın qarşısını almaq üçün cərimə tətbiq edir.

Təmiz hava və təmiz su Fəsil 10-da müzakirə etdiyimiz kimi, fərdi bazarlar təbiəti lazımi şəkildə qorumurlar. Tullantılar ətraf mühitə mənfi təsir göstərir və bu da dövlət tənzimləməsi və ya Piqo vergiləri vasitəsilə aradan qaldırıla bilər. Bazarların bu iflası ortaq sərvətlərlə bağlı problemlərə misal ola bilər. Təmiz hava və təmiz su açıq otlaqlar kimi ortaq sərvətdir və normadan artıq tullantılar otlaqdan israfçılığa bənzəyir. Ekologiyanın get-gedə pisləşməsi müasir Ortaqların Faciəsidir.

Tıxaclı Yollar Yollar həm ictimai əmtəə, həm də ortaq sərvət hesab edilə bilər. Əgər yol tıxaclı deyilsə onda bir şəxsin yoldan istifadə etməsi digərlərinin yoldan istifadəsinə əngəl yaratmır. Bu halda yoldan istifadə edilməsi onun tükənməsinə səbəb olmur və yol ictimai əmtəəyə çevrilir. Amma əgər yol tıxaclıdırsa, onda yoldan bir şəxsin istifadə etməsi digər şəxslər üçün mənfi kənar təsirə səbəb olur. Əgər basırıq yolda daha bir şəxs avtomobil sürməyə başlasa, **onda digər sürücülər** üçün avtomobil sürmək daha da çətin olar və ümumi nəqliyyat sürəti aşağı düşəcək. Bu halda yol ortaq sərvət funksiyası daşıyır.

Yol tıxaclarını aradan qaldırmaq üçün dövlətin görəcəyi tədbirlərdən biri sürücülərə yol haqqının tətbiq edilməsidir. Yol haqqının tətbiqi əslində yolda basırıq yaradanlara tətbiq edilən Piqo vergisidir. Adətən, yerli yollarda olduğu kimi, yol haqqı toplamaq baha başa gəldiyindən bu üsul ən məqsədəuyğun bir üsul deyil.

Bəzən yol tıxacları sutkanın ancaq müəyyən vaxtlarında baş verir. Əgər körpü ən çox nəqliyyatın gərgin çağında istifadə olunursa, onda ətrafdakılara mənfi kənar təsirlər bu saatlar ərzində sutkanın digər saatlarında olduğundan daha böyükdür. Ətrafdakılara olan bu mənfi kənar təsirləri aradan qaldırmağın ən məqsədəuyğun həll yolu nəqliyyatın

gərgin çağında yol haqqının artırılması olardı. Yol haqqının bu artırılması sürücüləri nəqliyyatın gərgin çağında öz qrafiklərini və ya marşrutlarını dəyişməyə vadar edərdi.

Yollardakı tıxacların aradan qaldırılması üçün görülə biləcək digər tədbir isə əvvəlki fəsildə olduğu kimi yanacaq vergisini artırmaq olardı. Benzin avtomobildən istifadə etmə üçün əvəzedici əmtəədir: yanacağın qiymətinin artması avtomobildən istifadə etməyə olan tələbi azaldır. Beləliklə, yanacaq vergisi yollardakı tıxacların qarşısını almağa kömək edərdi. Lakin yanacaq vergisi yollardakı tıxacların qarşısını almağın qeyri-mükəmməl bir üsuludur. Məsələ bundadır ki, yanacaq vergisi yollardakı tıxacların qarşısını almaqdan əlavə digər məsələlərə də təsir edir. Məsələn, yanacaq vergisi tıxaclı olmayan yollarda da avtomobildən istifadəni azaldır.

Balina və digər Heyvanlar Bir çox heyvan növləri ortaq sərvətlərdir. Balıq və balinaların, məsələn, bazar dəyəri var və hər kəs okeana gedərək onları ovlaya bilər. Heç bir ovçunun bu heyvanları ovlamayıb gələn ilə saxlamaqda marağı yoxdur. Otlaqlardan ifrat istifadə Ortaq Şəhəri məhv etdiyi kimi, ifrat balıq və balina ovu da qiymətli dəniz sərvətlərini məhv edə bilər.

Okean ən az tənzimlənən ortaq sərvətlərə aiddir. İki amil bu problemi həll etməyin qarşısını alır. Birincisi, bir çox ölkələrin okeana çıxışı var və deməli hər hansı həll müxtəlif ölkələrin birgə səyini tələb edir. İkincisi, okeanlar çox geniş olduqları üçün bağlanacaq hər hansı bir sazişin icrasına nəzarət çox çətin olacaq. Bu səbəbdən balıq tutmaq hüquqları adətən dost olan ölkələr arasında düşmənçiliyə səbəb olur.

Birləşmiş Ştatlar ərazisində bir sıra qanunlar balıqları və digər vəhşi heyvanları müdafiə məqsədi daşıyır. Məsələn, dövlət balıqçılıq və ovçuluq lisenziyası üçün haqq tətbiq edər və balıqçılıq, ovçuluq mövsümünü qısalda bilər. Balıqçılardan bəzən xırda balıqları qaytarıb suya atmaq tələb olunur, ovçulara isə ancaq müəyyən sayda heyvan ovlamağa icazə verilir. Bu qadağaların hamısı ortaq sərvətlərin istifadəsini azaldır və heyvanların sayının kəskin azalmasının qarşısını alır.

NƏTİCƏ: XUSUSİ MULKİYYƏT HUQUQUNUN VACİBLİYİ

Bu və əvvəlki fəsildə bazarların istehlakçıları lazımi miqdarda təmin edə bilmədiyi bəzi əmtəələrin olduğunu gördük. Bazarlar nəfəs aldığımız havanın təmiz olmasını və

ölkəmizin xarici təcavüzkarlardan müdafiə olunmasını təmin edə bilməz. Əksinə, cəmiyyət ətraf mühitin mühafizəsinin təşkil edilməsində və milli müdafiənin təmin olunmasında dövlətə arxalanır.

Bu fəsildə araşdırdığımız problemlərə müxtəlif bazarlarda rast gəlinməsinə baxmayaraq, onların bir ortaq cəhəti var. Bütün hallarda, bazarlar mülkiyyət hüquqları dəqiq təyin edilmədiyindən sərvətlərin optimal bölüşdürülməsini təmin edə bilmirlər. Yəni, bəzi maddi sərvətlərin onlara nəzarət etmək üçün qanuni mülkiyyətçisi yoxdur. Məsələn, hamının təmiz hava və milli müdafiənin vacibliyini qəbul etməsinə baxmayaraq, heç kimin bu əmtəələrə qiymət təyin edib onun "istehsalından" mənfəət əldə etmək hüququ yoxdur. Heç kim zavodu ətraf mühitə vurduğu ziyanı görə cərimə etmədiyinə görə zavod ətraf mühiti çirkləndirir. Heç kim milli müdafiədən faydalananlardan haqq toplamaq iqtidarında olmadığına görə fərdi olaraq milli müdafiənin təşkilini öz üzərinə götürə bilməz.

Mülkiyyət hüquqlarının olmadığı halda bazarların iflasının qarşısı dövlət müdaxiləsi hesabına alınır. Bəzən, çirkləndirmə icazələrinin alınması halında olduğu kimi, dövlət mülkiyyət hüquqlarını müəyyən etməyə kömək edir və beləliklə də bazar qüvvələrinin rol oynamasına şərait yarada bilər. Başqa hallarda isə, məsələn oyçuluq mövsümünə qoyulan qadağalar halında olduğu kimi, dövlət ayrı-ayrı şəxslərin davranışını tənzimləyə bilər. Digər hallarda isə, məsələn milli müdafiənin təşkilində olduğu kimi, dövlət əmtəə ilə istehlakçıları özü təmin edə bilər. Bütün hallarda, əgər dövlətin siyasəti yaxşı hazırlanıb, diqqətlə həyata keçirilərsə, onda sərvətlərin daha optimal paylanmasına və iqtisadi rifahın artmasına səbəb ola bilər.

XÜLASƏ

Əmtəələr istehlakı qadağan edilə bilən və istehlak edildikcə tükənən olmalarına görə fərqlənirlər. Əgər hər hansı şəxsin əmtəədən istifadə etməsinin qarşısını almaq mümkündürsə onda əmtəənin istehlakı qadağan edilə bilər. Əgər bir şəxs əmtəədən istifadə etdikdə digər şəxslərə istehlak etməyə daha az miqdar qalırsa, onda əmtəə istehlak edildikcə tükənəndir. İstehlakı qadağan edilə bilən və istehlak edildikcə tükənən özəl əmtəələr halında bazarlar səmərəli nəticə verirlər. Lakin bazarlar digər əmtəələr üçün arzu olunan nəticələri vermirlər.

İctimai əmtəələr nə istehlakı qadağan edilə bilən nə də istehlak edildikcə tükənən deyillər. İctimai əmtəələrə misal olaraq atəşfəşanlıq tamaşalarını, milli müdafiəni və təməl biliklərin yaradılmasını göstərmək olar. İctimai əmtəədən istifadə edərkən insanlar heç bir haqq ödəmədiklərinə görə, həmin əmtəələr fərdi şəkildə istehsal edildikdə bif çox insanlar müftəxor olmağa meyllənir. Ona görə də, dövlət əhalini ictimai əmtəələrlə özü təmin edir və istehsalına qərar verərkən məsrəf-mənfəət təhlilinə əsaslanır.

Ortaq sərvətlər istifadəsi qadağan edilə bilməyən, lakin istifadə edildikcə tükənən olur. Misal olaraq ortaq otlaq sahəsini, təmiz havanı və basırıq yolları göstərmək olar. İnsanlar ortaq sərvətlərdən istifadəyə görə heç bir haqq ödəmədiklərinə görə, onlardan ifrat istifadə edirlər. Buna görə də dövlət ortaq sərvətlərdən istifadəni məhdudlaşdırmağa çalışır.